

פתח דבר

בחורף תשנ"ח מלאו מאה שנה להולדתו של גרשם שלום, מייסד מחקר הקבלה והשבתאות. החוג למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים, שפרופ' שלום נמנה עם ראשוני מוריו וחוקריו, ו'אוסף שלום' בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי האוצר את ספרייתו, יזמו כנס בינלאומי לחקר השבתאות שהוקדש לזכרו: התנועה השבתאית וגלגוליה – משיחיות, שבתאות ופרנקיזם. הכנס הוא השביעי בסדרת הכנסים על מחקר הקבלה, שפירותיהם העיוניים ראו אור בארבעה כרכים מיוחדים של כתב העת 'מחקרי ירושלים במחשבת ישראל': 'המיסטיקה היהודית הקדומה' (כרך ו, א-ב, תשמ"ז), 'ראשית הקבלה' (כרך ו, ג-ד, תשמ"ז), 'ספר הזוהר ודורו' (כרך ת, תשמ"ט), 'קבלת האר"י' (כרך י, תשנ"ב), ובשני כרכים שהופיעו בגרמניה: *Mysticism, Magic, and Kabbalah in Ashkenazi Judaism: International Symposium held in Frankfurt a.M. 1991*, K. E. Groezinger and J. Dan (eds.), Berlin 1995; *Gershom Scholem's Major Trends in Jewish Mysticism 50 Years After*, P. Schäfer and J. Dan (eds.), Tübingen 1993. בכרך זה, המוקדש לחקר השבתאות ושלוחותיה ברחבי העולם היהודי ולהיבטים שונים של הרעיון המשיחי בויקה לאמונה וכפירה, משתתפים שמונה עשר חוקרים הבוחנים מזוויות שונות את שאלת משמעותה של הזהות המשיחית-השבתאית ואת טיבם של גילוייה השונים של האידאולוגיה השבתאית בהקשרים היסטוריים משתנים: משיחיות, שבתאות, דונמה ופראנקיזם, המרת דת וחיים כפולי זהות, אמונה וכפירה, מתנגדי השבתאות ומפיציה, גילויי שבתאות בתורכיה ובפולין, בתימן ובגרמניה, בשוודיה ובפודוליה, ברוסיה ובבוהמיה, שבתאות ונצרות, נשים בשבתאות, פרדוקסים שבתאיים ובחינה מחודשת של גבולות הדת, מחלוקת עמדן-אייבשיץ, הפולמוס על ספר 'חמדת ימים', נשים מתנבאות ומשיח בדמות אישה, יחסי גומלין של השבתאות עם הדרווישים הבקטאשים באימפריה העות'מאנית ועם כיתות פורשות בנצרות האורתודוקסית ברוסיה, 'שירות ותשבחות' של הדונמה ו'ספר דברי האדון' ליעקב פראנק.

המחקרים עוסקים בגילוייה השונים של השבתאות במרחב גאוגרפי רחב היקף ובמרחב כרונולוגי המשתרע מן השליש האחרון של המאה השבע עשרה ומעידים על עומק משמעותה של השבתאות בשלוחותיה במזרח ובמערב כאחד. משמעותה הרוחנית והחברתית המורכבת של המשיחיות השבתאית, שהתפתחה במרחב תרבותי המשיך

לנצרות ולאסלאם ושינתה את גבולות הזהות של הקהילה היהודית ופשר זהותם הכפולה של רבים מנושאי הבשורה המשיחית, נבחנו מוזויות ראייה שונות: הרקע הקבלי של המיתוס השבתאי, תורתם ואמונתם של נושאי השבתאות בהתמודדותם בזהות דתית כפולת פנים, ההקשר ההיסטורי-חברתי שבו פעלו בקהילה היהודית שנולדו בה ובקהילה הדתית שנמנו עמה, וההשלכות החברתיות והתרבותיות שהיו ליוצרי השבתאות וליציירותיהם מן המאה השבע עשרה ועד ימינו. דיונים ביוגרפיים, ביבליוגרפיים, תאולוגיים, פנומנולוגיים, סוציולוגיים, היסטוריים, לשוניים ומוסיקליים, מצטרפים אלה לאלה ויוצרים בצירופם נדבכים חדשים לחקר ההיסטוריה היהודית ויחסי הגומלין שלה עם התרבות הדתית, הנוצרית או המוסלמית, שבקרבה פעלה.

בשנים שחלפו מפרסום מסתו הידועה של גרשם שלום 'מצוה הבאה בעברה' ב'כנסת' (תרצ"ז), ששינתה את חקר השבתאות, התחוללו תמורות רבות בשדה המחקר. טקסטים שבתאיים ופראנקיסטיים חדשים ראו אור בשפות מקור ובלשון תרגום, ארכיונים במזרח אירופה, שהיו מחוץ להישג יד מטעמים פוליטיים, נפתחו בעשורים האחרונים לפני הלומדים, ותעודות מארצות האסלאם, שלא ראו אור עד לאחרונה, עומדות היום לרשות החוקרים. נקודות מוצא תאורטיות ביקורתיות והערכות היסטוריוגרפיות חדשות מוצגות לדיון, ומחקרי היסוד של שלום בחקר השבתאות זוכים להתדיינות הולכת ונמשכת. לצד התייעוד ההיסטורי, המגלה ממדים שלא נודעו עד כה, והדיון המחקרי הרחב, עומדים היום לרשות החוקרים גם פרסומים אוטוביוגרפיים חדשים הזורים אור על מחקר השבתאות, ודורות חדשים של חוקרים מן הארץ ומן העולם, הנשכרים ממרחבים טקסטואליים חדשים ומעמדות תאורטיות מקוריות, הצטרפו לעושים במלאכה. רבגוניותה ומורכבותה של התופעה השבתאית מוצגות בכרך זה בקולות רבים ומובאות מנקודות מבט מחקריות מגוונות.

יהודה ליבס חוקר את המשמעויות השונות והמנוגדות שנקשרו במושג 'משיח'. הוא פותח את הדיון בטקסט קבלי מסוף המאה השלוש עשרה, קטע מ'פירוש ספר יצירה' לר' יוסף בן שלום אשכנזי, העוסק במהותו הדיאלקטית של כוכב שבתאי. קטע זה השפיע על עיצוב תודעתו של שבתי צבי ועל המיתוס המשיחי שגיבש. ליבס מראה שממד מכריע העולה מתיאורו של ר' יוסף את כוכב שבתאי, הטבוע בחותם טבע עוברי מתמהמה ומתייטר ועומד בסימן סירוב להתערב בעולם הזה וקשור לחרטה, חורבן והשפעה שלילית, הוא שעיצב את זהותו המשיחית של שבתי צבי ואת גורלו הטרגי. דמותו של שבתי צבי כאילו קמה לחיים מתיאורו של ר' יוסף על הווייתו כפולת הפנים של המשיח, העומדת בסימן חוליים, מרה שחורה, משבר, חורבן וסבל, אך גם מייצגת חכמה עמוקה ונסתרת ותקוות גאולה. דמותו הדיאלקטית של שבתי צבי – השלילה, הניהיליזם ההרסנות וההמרה מזה, והגאולה הרוחנית, המשיחיות והאידיאל המיתמיסטי מזה – נבחנת לעומת האידיאל המשיחי שהציב הרמב"ם: משיח שהוא אישיות גואלת ומתקנת הנוטלת על עצמה אחריות

על מצב האומה, הדת והמסורת. ליבס בוחן את דרך התמודדותה של השבתאות עם אתגר הדרישות המנוגדות של משיחיות פונקציונלית ומשיחיות מיתית, מיסטית, ניהיליסטית והרסנית, שהציבה המסורת לפני המשיח. חלקו האחרון של המאמר בוחן את אופיו הדיאלקטי של המיתוס בהתממשותו ודן בתורתו הפרדוקסלית של נתן העזתי, המאמין הגדול בשבתי צבי, שעמד על הכוח ההרסני הטמון בו וייחס לו חשיבות דתית רבה. תורה זו, המבוססת על שני יסודות מנוגדים – הכוח ההורס והכוח הבונה – משקפת בהקבלה הן את נבכי רוחו של שבתי צבי והן את דמותו של נתן, שהאמונה במשיח הרסני הייתה לדעתו יסוד לחיזוק הדת ועילויה.

יוסף דן משווה את מעמדה של השבתאות כתופעה משיחית אוטרתית מחתרנית להתרחשויות המשיחיות באירופה שהיו קשורות בעליית הקבלה הנוצרית ובהפצת המסורת ההרמטית. המושגים המתייחסים למשיחיות בעולם הנוצרי – כיליאזם, מילנריות, אוטופיה, אסכטולוגיה ואפוקליפטיקה – נבחנים לאור מקבילותיהם במסורת היהודית העוסקת במשיחיות ובגאולה. התמורות במעמד הלשון בהומניזם הרנסנסי, שהעלו הן את תפישת הלשון ככוח קומוניקטיבי ראשון במעלה להבעת אמת דתית הן את התפישת ההרמטית שטענה כי האמת העליונה מצויה מעבר למבע הלשון הקומוניקטיבית, השפיעו על העמדות המשיחיות. דן מראה שהתפישות האוטרתיות של תורת ההרמוניה הקוסמית ולשון הסתרים ההרמטית, המתייחסת למהות הנסתרת של הדברים ולא לכינוייהם החיצוניים, הביאו לתפישת חדשה של הלשון הגואלת ולהתגבשות משיחיות אוטרתית שהיו לה ביטויים פוליטיים רבי-משמעות. המאמר קושר בין המשיחיות הכליאסטית בעולם הנוצרי, שעלתה בחוגים ששללו את כוחה הקומוניקטיבי של הלשון המדוברת, ובין התגבשות מציאות חברתית-פוליטית חדשה בחוגים הרזוקריסטיאניים.

בועז הוס חקר את התרומה המכרעת של השבתאות להפצתו הרחבה של ספר הזוהר. תחילה הוא דן בתולדות התקבלותו והתקדשותו של הזוהר ובשלבם השונים של הפיכתו מחיבור בעל מעמד סמכותי אך בעל תפוצה אליטיסטית מוגבלת לחיבור שתפוצתו הרחבה הייתה כרוכה בתנועה השבתאית ובמעמד הריטואלי שהקנתה לשימוש בו. לאחר מכן הוא דן בשאלת היחס בין סמכות ההלכה לסמכות הזוהר ועומד על משמעות הפרשנות השבתאית לזוהר, שגרסה שדברי הזוהר מתבארים לאור האירועים המשיחיים הקשורים בשבתי צבי, באישיותו, ובסוד האמונה שלו. התפישת הזוהר מתבאר לנוכח אירועים משיחיים אקטואליים הביאה להרחבת הפצתו, והאמונה השבתאית שסודותיו מורים על שליחותו המשיחית של שבתי צבי ועל סוד אמונתו הביאה לפריחה של פרשנות יצירתית של הזוהר בקרב השבתאים. השבתאות מילאה אפוא תפקיד חשוב בהפצת הספרות הזוהרית לחוגים נרחבים של החברה היהודית מעבר לתחומי האליטה האינטלקטואלית ובאופן פרדוקסלי תרמה בעת ובעונה אחת להפצת נרחבת של המיסטיקה של הזוהר כמו גם להסתייגותם של חכמים מהעיסוק בו ולעלייתה של הביקורת על קדמות הזוהר וסמכותו.

הוס מצביע על העובדה שמורי השבתאות היו מעורבים בהדפסת הזוהר ובהפצת שימושו הריטואליים, ומתנגדי השבתאות, שעובדה זו לא נעלמה מעיניהם, קראו להגבלת לימוד הזוהר.

אלישבע קרליבך דנה בעמדתה של יהדות אשכנז בסוגיה המשיחית ומציעה הערכה חדשה של החלוקה ההיסטוריוגרפית המקובלת בין אשכנז לספרד בשאלות הנוגעות להתעוררות המשיחית ולתייעודה. היא סוקרת את התפישות המחקריות על ההבדלים בשאלת היחס למשיחיות ביהדות ספרד וביהדות אשכנז לאורך ימי הביניים וראשית העת החדשה בזיקה לתפישה הטיפולוגית, שהציע גרשון כהן, המבחינה בין עמדתה הפסיבית של יהדות אשכנז לעמדתה האקטיבית של יהדות ספרד בסוגיה זו. קרליבך חולקת על טיפולוגיה זו וטוענת שיש להבחין בין המציאות ההיסטורית שבה היו גילויים משיחיים לבין התייעוד שבחר להצניעם. היא מציעה לבחון את התייעוד הזמין בהקשרו הדתי-פולמוסי ולהשוותו לתייעוד הלא יהודי המתיחס לדמויות משיחיות ולמאורעות שהיו קשורים להתעוררות המשיחית. קרליבך בוחנת את ההבדל בין קהילות ספרדיות ואשכנזיות בכתיבת זיכרונות מאירועים הקשורים במשיחיות בהקשר מוסלמי או נוצרי ומשווה בין העדויות האלה למקורות הנוצריים בני התקופה. הבדיקה מעלה שתיאור הרדיפות והגדרת הגלות מאפיינים את הכותבים היהודים בעולם הנוצרי, הממעטים בציון ההקשר המשיחי או עוברים עליו בשתיקה, ואילו הכותבים היהודים בעולם המוסלמי נוטים להשכיח זיכרונות של רדיפות, אבל מציינים תופעות משיחיות. ההשוואה מגלה שהזיכרון ההיסטורי האשכנזי נוטה למועור המשיחיות ולטשטוש התנועות המשיחיות בשל הסכנה הרבה שהייתה כרוכה בנושא זה בהקשר היהודי-נוצרי, ואילו הזיכרון ההיסטורי הספרדי שמר מסורות אותנטיות על גילויי המשיחיות במקום שהמסורות האשכנזיות לגבי אותן תופעות נוטות לצנזור עצמי ולעמימות. יהדות אשכנז בחרה להעלים נושאים הקשורים למשיחיות וגאולה בשל ההקשר הפולמוסי היהודי-נוצרי בשאלה המשיחית ובשל העובדה שתקוות משיחיות יהודיות נתפשו בעיני בני הדת השלטת ככפירה בעיקרי הנצרות.

מיכל אורון דנה בחיבור הפולמוסי 'גחלי אש' (תקי"ד-תקט"ו), אוטוגרף המצוי בספרייה הבודליאנית באוקספורד, ובמתברו יוסף פרעגיר. בחיבור זה תיעד פרעגיר את המאבקים בין אישים שנקשרו בראשית השבתאות ובשנות התפשטותה, ובמיוחד את פולמוס עמדן-אייבשיץ, וגם העיר על התעודות השונות שאסף והעתיק. המאמר בוחן את הרקע האישי למאבק בין עמדן לאייבשיץ ואת זיקתו הקרובה של פרעגיר, שישב בהמבורג, לפולמוס הקמיעות הקשור במאבק זה. אורון מציינת שסנגוריו של אייבשיץ בפולמוס בשאלת שבתאותו לא הביאו בחשבון את דבריו הבוטים של בעל 'גחלי אש'. המאמר נחתם בעיון בשיריו של אייבשיץ 'אתה יצרי' ו'אילת אהבים' וברמזים השבתאיים המוצפנים בהם.

יעקב שכטר בוחן את האתגר ההיסטורי הכרוך בעיון בגילויי ההתנגדות לשבתאות

ובתגובות למציאות הפרדוקסלית של משיח מומר. הוא מצביע על רבגוניות המניעים של האישים שהתנגדו לשבתאות ועל הצורך לבחון בעיון את הביטויים המגוונים של ההתנגדות מעבר לממדים המובנים מאליהם הקשורים בהמרה, בהתנכרות ובאכזבה. שכטר מתמקד בגורמים שהשפיעו על מתנגדיה הקיצוניים של השבתאות במאה השמונה עשרה ובמשמעות ההבדלים בין רודפים קיצונים למתונים. הוא מציין את העובדה כי לרבים מהם היו קרובי משפחה שנמנו עם חסידי שבתי צבי לפני ההמרה ואחריה. קרבה זו השפיעה על עמדתם האנטי-שבתאית של משה האגיו, נכדו של המנהיג השבתאי משה גאלאנטי, של אברהם יצחקי, בנו של דוד יצחקי נאמנו של שבתי צבי, של יוסף אירגס, נכדו של משה פיניירו שהיה שבתאי נלהב, ושל מתנגדים נודעים כמו החכם צבי ובנו יעקב עמדן, שהיו קרוביהם של יעקב זק ויהודה כהן שנמנו עם השבתאים.

יוסף סדן דן במקורות מוסלמיים הזורים אור חדש על התנועה השבתאית בתימן. הוא מפרסם לראשונה תרגום עברי שלו לכרוניקה של יחיא אבן אלחסין אבן אלקאסם המתארת מאורעות משנת 1667, הקשורים לתקוות משיחיות ולחישובי קץ של יהודי תימן שראו בשבתי צבי משיח. מעיון בנתוני ההיסטוריוגרפיה המוסלמית עולה שהשלטונות בצנעא תפשו את התנועה המשיחית היהודית כמרד בדת השלטת, ונקטו אמצעי ענישה שונים. בעקבות המרד השבתאי פקעה זכות יהודי תימן לחסות והם הוכרוזו חסרי זכות, שדינם כדין עבדים. ברוח זו הופקעה בעלותם על אדמות והם גורשו על פי פסיקה הלכתית של האימאם לאזור מְנוּעַ בשנת 1677. סדן משווה גרסאות היסטוריוגרפיות של היסטוריונים מוסלמים שונים בני התקופה ומבחין בהבדלים בין הדגשים ההיסטוריוגרפיים בין מקורות יהודיים פנימיים למקורות מוסלמיים מוקדמים ומוסמכים הנשענים על ארכיונים ממרכז השלטון ומקורות מוסלמיים מן הפריפריה.

יוסף טובי דן בתגובות הקיצוניות שהתחוללו ביהדות תימן בעקבות הבשורה השבתאית בשנת תכ"ז. הוא מנתח תעודות מוסלמיות ויהודיות, הדנות באירועים פוליטיים שהתחוללו בעקבות התעוררות זו, ומשווה בין התגובות השונות לבשורת הגאולה של שבתי צבי לפני המרתו ואחריה. אירועים פוליטיים אלה היו כרוכים במרד, בגזרת העטרות ובגירוש מְנוּעַ. הפעילות המשיחית לבשה בתימן צביון מיוחד שהיה קשור לציפייה לגאולה בפסח תכ"ז ולשלמה ג'מל, אחד מחכמי צנעא שמרד במלכות. טובי טוען שמאורעות תכ"ז בתימן אמנם הושפעו מן התנועה השבתאית שהקיפה את רוב מרכזי היהדות, אך לא היו חלק ממנה אלא פעילות משיחית מקומית – ביטוי אחד לרצף של מתח משיחי שהגיע לכלל התפרצויות גלויות, עם הופעת טוענים משיחיים. מקורות שונים בני הזמן ניסו להסתיר את הקשר בין שבתי צבי למאורעות שנת תכ"ז, ולדברי הכותב שתיקת המקורות והלשון העקיפה שנקטו נובעים מצנזורה פנימית בעקבות התאסלמותו של שבתי צבי והתחלת המשיחית שנכזבה. גם בני הדור האחרון של חכמי תימן ביקשו להכחיש את עובדת השתרשות האמונה השבתאית בקרב חלק מיהודי תימן, ודמותו של שבתי צבי בשירה

התימנית משולבת במסורת האפוקליפטית של יהודי ארץ זו שעיקרה מאבק בשלטון האסלאם.

יעקב ברנאי מבקש להרחיב את גבולות הדיון בשבתאות ולהוציאו מתחומה הבלעדי של המיסטיקה היהודית ומן ההקשר הדתי-משיחי ולהחזירו לגבולות הדיון ההיסטורי-חברתי בן התקופה. כדי לעמוד על מורכבותה של התופעה השבתאית וריבוי פניה, הוא מתמקד בתולדות השבתאות מנקודת המבט של ההיסטוריה החברתית בקהילות היהודיות ברחבי העולם בזיקה לתמורות שהתחוללו בחברה המסורתית בעולם המוסלמי ובעולם הנוצרי כאחד. ברנאי בוחן את טענתו של שלום בדבר הזיקה בין הפצת קבלת האר"י ובין התפשטות השבתאות וטוען שעליית המשיחיות השבתאית הייתה קשורה למאבקים חברתיים ופוליטיים פנים-קהילתיים קודמים שהתלהטו מחדש. השפעות חיצוניות כמו מלחמת שלושים השנה, המלחמות במזרח אירופה, המילניזם הנוצרי והתסיסה בקרב האנוסים תרמו אף הן להתפשטות האמונה השבתאית. לדעתו הייתה השבתאות במאה השמונה עשרה תופעה רחבת היקף ולכן אין לראותה ככת אלא להבינה במסגרת התמורות שהתחוללו בעולם הלא יהודי שהשפיעו על מאבקים על הנהגה וארגון הקהילות, בתקופה שהאחדות אשר אפיינה את העולם היהודי במאה השבע עשרה התחלפה בהתפוררות החברה המסורתית במחצית הראשונה של המאה השמונה עשרה.

עדה רפפורט-אלברט פורשת יריעה רחבה על יחסה המהפכני של השבתאות למעמד הנשים בחיי הדת המשיחיים ועל הפעילות הנבואית הנשית שנתלוותה לתנועה השבתאית מראשיתה ועד לגלגוליה האחרונים. חזון גאולת הנשים יחד את השבתאות והתאפיין בשתי מגמות מנוגדות: מגמה שוויונית המקבילה נשים לגברים ומומנת אותם לקחת חלק פעיל בחיי הדת, ומגמה ליברטינית החותרת לפריקת עול המסורת וההלכה, בעיקר בתחום יחסי האישות, ומכוננת את היחסים בין המינים על בסיס חדש. התפתחויות אלה נבחנות בזיקה לרצף ההיסטורי שבין העדויות המגוונות על התנבאות נשים בקהילות האנוסים ומגורשי ספרד וחזיונותיהן המשיחיים, ועל כישוריהן המאגיים והנבואיים של נשים בקהילות צפת וירושלים במחצית השנייה של המאה השש עשרה ובראשית המאה השבע עשרה, לבין התפרצות הנבואה הנשית בשבתאות במחצית השנייה של המאה השבע עשרה. הדיון מתמקד בעמדתה השוויונית של השבתאות כלפי נשים ובמקומה של עמדה זו בתודעה החתרנית שהתפתחה אחרי המרתו של שבתאי צבי. תודעה זו, שנכרכה בפרישות ופריצות בחוגי המאמינים, ערערה על הגדרת ההבדל בין המינים המעוגנת בהלכה ובהסדרי החברה המסורתית. לכן נתערערו להלכה ולמעשה המחיצות המגדריות המעוגנות בהלכה המבדילות בין גברים לנשים דווקא במסגרות החברתיות הכיתיות שפעלה בהן השבתאות החתרנית במהלך המאה השמונה עשרה. המאמר דן בעמדתו החריגה של שבתאי צבי לנחיתותן של נשים ולעליבות גורלן בסדר המסורתי ובהבטחתו שמצב זה יבוא על תיקונו במסגרת חזון הפיכת היוצרות בעולם הנגאל שבו ישווה מעמד הנשים למעמד

הגברים. עדויות בדבר שיתופן המלא של נשים בכינוסי השבתאים, בלימודיהם ובמכלול פעולותיהם הטקסטיות, שהובאו כאחד ממאפייני הכת הכופרת בכתבי הפולמוס נגדה, מנותחות בהקשר מהפכני זה. אמונתו של שבתי צבי בביטול החטא הקדמון ובשחרור נשים כחלק מהליך הגאולה, המבטל מחיצות מגדריות המעוגנות בהלכה ויוצר הקבלה שוויונית, נסקרת במסגרת בירור הרקע האידיאולוגי בספר הזוהר ובספר הקנה, ובמסגרת הזיקות החתרניות של החברה האנוסית שפתחו אופק חדש לפני הנשים. הסתת הדגש מחיי הדת הגדורים במצוות, המבדילות בין המינים ומקצות להם תחומי פעולה שונים, אל עבר דת האמונה, המטשטשת את המחיצה המגדרית ופותחת לפני שני המינים מרחב פעולה אחד, היא שאפשרה לנשים ליטול חלק פעיל בחיי הרוח של הכת, בטקסיה ובארגונה החברתי יותר משניתן להן אי־פעם במסגרת הקהילה היהודית המסורתית. המגמה השוויונית בשאלת מעמד האישה הייתה חלק מחוון הפיכת היוצרות בעולם הנגאל, שכלל בין השאר פריצת גדרי האוטוריקה של הוראת זוהר וקבלה לנשים. המאמר נחתם בדיון מקיף בחוון הגאולה של יעקב פראנק, הכולל את תורת העלמה הגואלת או הדמות הנקבית המשיחית, המחליפה את דמות הגואל ממין זכר ונתפשת כהתגשמות הרוח המתרחשת במציאות החומרית בתחום הנקבי. בסיום הדיון נערכת השוואה בין הכיתות הרוסיות הפורשות, שיעקב פראנק היה עמן במגע, ובין החידושים שהנהיגו הפראנקיסטים בזיקה למעמד האישה, לטקסים שוויוניים ולמנהגים ייחודיים בתחומים אלה, המשותפים לפורשים היהודים והנוצרים.

מיכאל גאלאס מציג לראשונה מקורות פולניים על השבתאות במאה השבע עשרה בפולין ובליטא שיש בהם עדויות לא ידועות על עניינם של נוצרים בשבתאות: ההכרזה המלכותית משנת 1666 ועדויות כנסייתיות על האיסור להציג בפומבי תמונות שבתי צבי; ספרו של הנזיר האורתודוקסי יואניכוס גלטובסקי (נפטר 1688) שנדפס בפולנית, בזיקה לתגובה האנטי־נוצרית שעוררה ההתלהבות המשיחית השבתאית; וכרוניקה לא ידועה של יואכים גרליץ (נפטר ב־1673) ובה עדות על התעוררות משיחית־שבתאית משנת 1665. המאמר, שיש בו עדויות מחליפת מכתבים השמורים באוסף צ'רטורסקי ופמפלטים מ־1666 המתורגמים מקונטרסים גרמניים, מאשש את טענתו של גרשם שלום בדבר תפוצה רחבה של החדשות על שבתי צבי בקהילה הפולנית־ליטאית ועל העניין הרב של יהודים ונוצרים כאחד בשבתאות. גאלאס מציין את תרומתו של מאיר בלבן לחקר השבתאות ואת השימוש שנעשה בעבודתו. הוא גם בוחן מחדש את המקורות הפולניים שזכרו בספרות המחקר ואת התמורה ביחסי יהודים-נוצרים במזרח אירופה בעקבות ההתעוררות המשיחית.

יוסף פנטון סוקר את השתלשלות המחקר בשירי כת הדונמה ומציג קובץ שירים לא ידוע של הכת הנמצא בספריית הרווארד. דיוואן שבתאי זה, המונה 680 שירים, דומה לכתבי היד הידועים של השירות שהובאו מאיזמיר, שהתפרסמו ב'ספר שירות ותשבחות

של השבתאים' בתש"ח, אולם עולה עליהם בהיקפו. שירות אלה, שנכתבו בספרדית יהודית, בעברית ובתורכית, מילאו את מקומן של התפילות המסורתיות ותפסו חלק מרכזי בפולחן הכת. פנטון עומד על הזיקה בין שירות הדונמה לשירים של הדרווישים הבקטאשים והמסורת הצופית, ועל השפעת התרבות העות'מאנית דרך המוסיקה והלשון התורכית על שירת הדונמה. הוא טוען שהשירים, שיש בהם רמזים קבליים וסמלים מיסטיים המביעים את האמונה השבתאית, 'מורכבים' על שירים תורכיים, מבוססים עליהם ומושרים על פי לחנים תורכיים המצוינים בכותרותיהם.

זאב גריס דן בעדות הספרותית המגוונת על התפתחות התנועה השבתאית והתפשטותה ובסוגות הספרותיות המלמדות על טיבה. הוא מאפיין את טיב התעודות המשמשות בחקר השבתאות על פי דרכי כתיבתן, הפצתן והתקבלותן, ומראה שמקום מרכזי בעדות הספרותית על התפתחות התנועה והתפשטותה מצוי בספרות השבחים. גריס בוחן את התבניות השונות של הפצת השבחים בידי תומכי התנועה ומתנגדיה ועומד על מקומם של הביטויים הספרותיים – זיכרונות ומכתבים, תזיונות שיריים ודרשנות, סיפורי שבח וגנות, מעשי פליאה, נסים וזרויות – שעלו בעקבות נדודיהם של שבתי צבי ונתן העזתי והזינו את הספרות ההגיוגרפית השבתאית. ספרות זו כוללת בין השאר סיפורי מסע, חלומות, שירות ותשבחות, מגידים שמימיים וביטויים שונים בשירה ובפרוזה. מקום מיוחד מוקדש לרומן 'מאורעות צבי' המבוסס על מעשיות, חלומות ושבחים, שנדפס בשש עשרה מהדורות במאה התשע עשרה, וכן להשתקפותם של שבחים על דרך השלילה בכתביהם של ליב בן עוזר, יעקב ששפורטש ויעקב עמדין, מתנגדי השבתאות.

משה פוגל סוקר את ההיסטוריה המחקרית בשאלת שבתאותו של הספר האנונימי 'חמדת ימים', שנדפס לראשונה באיזמיר בשנים 1731–1732. הוא מעמת את הטענות הרווחות במחקר עם הממצא הטקסטואלי ומגיע למסקנה שהאשמת המחבר בשבתאות מבובנו הצר של מושג זה – אמונה במשיחיותו של שבתי צבי – אינה ניתנת להוכחה מתוך הטקסט. פוגל משווה בין ההגדרות השונות לשבתאות ובוחן את תקפותן לגבי הנאמר ב'חמדת ימים' וטוען שכל שניתן לומר הוא שבספר זה נכללים מנהגים וליטורגיות בעלי אופי שבתאי, כשם שאלה נכללים ביצירות יהודיות רבות באותה עת, לרבות סידורים ומחזורים שהיו בשימוש נפוץ. בספר רווחת קריאה לתיקון הנפש, לחזרה בתשובה ולתיקון קבלי בעולם האלוהי, אולם אין בו ביטוי לאמונה במשיחיותו של שבתי צבי, להפיכת היצירות שהתחוללה בתנועה השבתאית, שהאמינה שהעידן המשיחי החל ושהגלות הסתיימה. יתר על כן, שמו של שבתי צבי אינו נזכר בו במובלע או במפורש, והמצייאות אינה נתפסת כשרויה בעיצומו של עידן משיחי או כהווייה שמתחולל בה תהליך גאולה. לפיכך יש לראות את 'חמדת ימים' כחיבור שהושפע מהשבתאות, בדומה לספרים רבים בני זמנו, אך לא כיצירה המקבלת את עקרונות האמונה השבתאית ואת התורות הכרוכות בה. המאמר נחתם בניחות מקורותיו של הספר ובבדיקת הזיקה ביניהם ומעלה שמקום ראשון במעלה

תופס ספר הזוהר המצוטט אלפי פעמים וקובע את אופיו הקבלי המובהק של ספר חמדת ימים. הבדיקה העלתה שאין בין מקורותיו המפורשים של הספר אף לא מקור שבתאי אחד. שפרה אסולין דנה בתולדותיו, בוהותו כפולת הפנים ובחיבוריו של השבתאי משה בן אהרון הכהן מקראקא (קרקוב), שנודע כיוהן קמפר מאופסלה, בזיקתו לתנועה השבתאית בפולין, בהמרתו בגרמניה בשנת 1696 ובחייו בשוודיה כמלומד הבראיסטי באוניברסיטת אופסלה, עד מותו ב־1714. העיון בתולדותיו ובכתביו, שטרם ראו אור, מאיר את הקשר בין שבתאות, התנצרות והבראיוס באירופה בשלהי המאה השבע עשרה ובמפנה המאה השמונה עשרה. כתב היד של חיבורו 'מטה משה', שבו נזכר שמו היהודי אף על פי שנכתב לאחר התנצרותו, מעיד על זיקה עמוקה לזוהר ולציפייה לגאולה ועל עמדה סינקרטיסטית כפולת פנים המשלבת פירושים קבליים, שבתאיים ונוצריים. בחיבור זה דן קמפר בגילויי המשיחיות השונים בהיסטוריה היהודית ובאכזבה מהגאולה במאה השבע עשרה סביב השנים ת"ח ותכ"ח. אסולין כותנת את הזיקה בין אכזבתו של משה בן אהרון מבשורת הגאולה של המגיד השבתאי רבי צדוק מגרודנו בשנת תנ"ה ובין המרתו בעקבותיה. עוד דנה אסולין בקשרים בין מסורות שבתאיות שונות לפירושו של קמפר על הזוהר, ובנקודות המגע בין מסורות נוצריות למסורות שבתאיות כשאלת אלוהותו של המשיח, ירידת המשיח, אמונת השילוש, ובהבהרת יחסי הגומלין בין המנטליות האנוסית השבתאית להמרה, ובוהותם המורכבת של המומרים האוחזים בשבתאות נסתרת ונצרות גלויה.

רחל אליאור דנה ביעקב פראנק ובדמותו הנשקפת מחיבורו 'דברי האדון' שנכתב מחוץ לגבולות הקהילה היהודית. חיבור זה משקף עמדה לימינלית מובהקת המתארת מצבי מעבר בין דתות שונות ותרבויות שונות מזווית ראייה של נרדף החי בשולי החברה ושל מאמין מומר המחליף זהויות דתיות. 'דברי האדון' הוא חיבור אוטוביוגרפי ואוטומיתוגרפי יוצא דופן בהיותו נטול סייגים תרבותיים מקובלים במסורת היהודית. החיבור מעיד על גלגוליה הקיצוניים של המחשבה הפראנקיסטית, שיסודותיה נעוצים בקבלת הזוהר, במסורת הדונמה ובעולם המושגים השבתאי, ואף מעיד על הזעם נגד ההוויה המשעבדת של עולם ההלכה ועל החצנת המאיסה בעול החוק הדתי ובכבלי המסורת של היהדות הרבנית. המאמר עוסק בשינוי גבולות הסטייה והנורמה המתחוללים בשמו של חזון משיחי, ההופך את היוצרות ומכונן מציאות חדשה, ובוהן את משמעותן של 'תורה דבריה' ו'תורה דאצילות' במיתוס הפראנקיסטי. הדיון מתמקד במעבר ממיתוס קבלי כתוב, המתייחס לעולמות עליונים ולישויות סמליות מופשטות ועל-זמניות, למיתוס ריטואלי נחוזה ששורשיו בעולם השבתאי, המתייחס לעולם הזה ולאנשים בשר ודם. פראנק, שהסב על עצמו ועל בתו רחל את המסורת המקראית והמיסטית על יעקב אבינו ועל רחל אמנו, דרש מכל בני משפחתו ובני חבורתו לקחת חלק במעבר זה ולהשתתף במציאות מיתולוגית החורגת מגבולות התרבות ושוברת את גבולות הטאבו. המאמר מנתח את הרקע להתגבשות רעיונותיו של המנהיג הכריזמטי, המנתץ את ערכי היסוד של קהילת המוצא שלו ויוצר

מיתוס חדש המתרחש בחבורה הפראנקיסטית המתפקדת כזירה קרנבלית וכמהזנה גרוטסקית של המיתוס. המאמר נחתם בדיון במשמעות הפראנקיסטית של גלות וגאולה, שעבוד וחירות, במשמעות האנדרווגיניות במציאות השבתאית ובדמות המשיחית הנשית של העלמה הגואלת שעלתה בחונו של פראנק.

הלל לוין דן במשמעות הפוליטית והאמנסטיפטורית של המשיחיות ובזיקה בין פוליטיקה לספיריטואליות במשיחיות היהודית בראשית העת המודרנית. הוא סוקר את עמדות המתפלמסים עם טענות היסוד של גרשם שלום בחקר השבתאות: את טענתו של יהודה ליבס שהמשיחיות של מנהיגי השבתאות לא עסקה בגאולה פוליטית או לאומית אלא דנה במישור המטפיזי והאמוני, ואת טענתו של משה אידל שאין רק רעיון משיחי אחד אלא יש הרבה רעיונות משיחיים ויש לבחון את המעבר שהתחולל מרשות הרבים לרשות היחיד, מהחוץ לפנים, ומהממד ההיסטורי לממד הנפשי. לוין בוחן את התגובות החסידיות למלחמת נפוליאון ברוסיה ולמשמעות המשיחית שיוחסה לה, ואת ההבחנה בין טובת היהודים הגלומה בניצחונם (אמנספיציה ומודרניות) לטובת היהדות (התבדלות ושימור ייחוד דתי) שעמדה בפני סכנת פריקת עול מצוות כתוצאה מניצחונן זה ופירותיו.

דוד ביאל בוחן את ההקשרים הפוליטיים והתרבותיים שבמסגרתם עיצב גרשם שלום את עמדותיו ביחס לשבתאות וקושר בין פרספקטיבות אוריינטליסטיות, שהתגבשו במפנה המאה בזיקה להערכת השבתאות, ובין עולמו הרוחני של שלום. הוא שב ובוחן את החיבורים שדחה שלום כחסרי ערך וטוען שהעניין בשבתאות כביטוי לאוריינטליזם יהודי במפנה המאות התשע עשרה והעשרים מתפרש כהשלכה רטרופסקטיבית של בעיות של זהות דתית ומודרניות, בחינת גבולות החופש ביחס לסמכות רבנית, לכפירה, המרה ומשיחיות שעמדו על סדר היום של הכותבים במפנה המאה. ביאל מעריך את מידת השפעתם של חיבורים שונים מתקופה זו: חיבורו של יעקב וסרמן, כגון 'היהודים מצירנדורף' (1897); יומן המסע של עזריאל קרליבך 'הודים אקוויטים', המתאר את הזהות הכפולה של הדונמה (1932); הביוגרפיה של יוסף קסטין 'שבתי צבי: המשיח מאיזמיר' (1930), המשלבת מקורות היסטוריים עם חירות הבדין וקושרת את התפתחות התנועה וכישלונה עם ההתלהבות המזרחית מהפנטזיה והמשיכה המערבית לנכרי ולאקוויטי. יומניו של תאודור הרצל, הכוללים התייחסויות שונות לשבתאות כתופעה אוריינטלית המבוססת על פנטזיה אוטופית והנהגה כריזמטית, נכללים גם הם בין החיבורים המציעים זווית ראייה ייחודית המתארת את השבתאות, שהשפיעו על שלום בנעוריו ועיצבו את עולמו הרוחני. ביאל עומד על כך שסיפור שבתי צבי שסופר בהקשר למניפולציות ארוטיות בכתבי ליאופולד זאכר-מאוורך וההתמודדות עם גבולות הזהות היהודית-נוצרית בכתביהם של שלום אש ויעקב וסרמן יצרו הזדמנות להתמודדות עם בעיית הזהות היהודית בעולם המודרני ולבחנית שאלת הגבולות בין יהדות ונצרות. המאמר מסתיים בבחינת יחסו האמביוולנטי של גרשם שלום לתנועה השבתאית ולתיג שבתאי במאה העשרים.

הספר נחתם בביבליוגרפיה מקובצת בנושאי קבלה, משיחיות ושבתאות, ובמפתח עניינים מפורט.

השבתאות היא תופעה מורכבת ששורשיה בראשית העת החדשה וענפיה משתרגים בקהילות יהודיות, מוסלמיות ונוצריות בכל תפוצות ישראל לאורך המאות השבע עשרה-התשע עשרה. מטבע הדברים, המקורות והמחקרים שהמחקר נדרש להם מצויים בשפות שונות, ותעתיקי הלשונות השונות ושמות המתברים, החיבורים, המקומות והמושגים הנדונים אינם שווים. העוסקים במלאכת העריכה וההתקנה לדפוס התחשבו בשיקול דעתם של מחברי המאמרים ובכתיב שבחרו בו.

אני מבקשת להביע תודה: לאקדמיה הלאומית למדעים שהעניקה את חסותה לכנס, ל"יד הנדיב" שתמכה בפרסום דברי הכנס, לרשות למחקר ופיתוח של האוניברסיטה העברית, למכון למדעי היהדות ולמרכז לחקר הקבלה על שם גרשם שלום באוניברסיטה העברית, לרשות המחקר של הפקולטה למדעי הרוח ולקתדרה על שם וולפסון באוניברסיטת חיפה, למכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח ולעמותת 'אעלה בתמר'. תודות גם לשותפים בארגון הכנס, ד"ר אסתר ליבס ופרופ' יעקב ברנאי, לנועם זדוף, שסייע בהתקנת המפתחות, ולעושים המסורים במלאכת ההתקנה וההבאה לדפוס, נילי לנדסברגר ודניאל שפיצר. יעמדו כולם על התודה והברכה.

רחל אליאור

החוג למחשבת ישראל
האוניברסיטה העברית בירושלים
אפריל 2001